

Η εκπαίδευση ενηλίκων ως μέσο ενδυνάμωσης των ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού

Άντρεα Αθανασίου (BSW, MSW)
Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας
Συνήγορος του Φοιτητή
Πανεπιστήμιο Frederick

2^ο Παγκύπριο Συνέδριο, 29 Νοεμβρίου 2014, Λεμεσός

ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ

ΔΙΑΦΟΡΟΤΙΚΑ ΤΑΜΕΙΑ
for Diversity, Gender and Age
in Schools, Higher and Vocational

«Το Έργο συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο της Ε.Ε.»

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΚΥΠΡΟΥ

Χαρακτηριστικά ενήλικων εκπαιδευομένων (Κόκκος, 2005)

- ✧ Έρχονται στην Εκπαίδευση με συγκεκριμένους στόχους.
- ✧ Έχουν ευρύ φάσμα εμπειριών.
- ✧ Έχουν τάση για ενεργητική συμμετοχή.
- ✧ Αντιμετωπίζουν εμπόδια στη μάθηση.
- ✧ Έχουν αποκρυστάλλώσει τους αποδοτικότερους για τους ίδιους τρόπους μάθησης.
- ✧ Αναπτύσσουν μηχανισμούς άμυνας και παραίτησης.

Δραστηριότητα 1

Καταγράψτε, στο πλαίσιο της ομάδας σας, τέσσερα χαρακτηριστικά των κοινωνικά ευάλωτων ομάδων και συγκρίνετέ τα με αυτά που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια.

Χαρακτηριστικά ευπαθών ομάδων

- ❧ Προβλήματα στην καθημερινότητα (συνθήκες διαβίωσης, πρόσβαση σε υπηρεσίες, μετακίνηση κ.ά.).
- ❧ Οικονομική – Εργασιακή κατάσταση (π.χ. λήπτες επιδόματος, άνεργοι, ανασφάλιστη εργασία, δυσκολία στην κάλυψη βασικών αναγκών κ.ο.κ.).
- ❧ Αποξένωση / Αποκλεισμός – περιορισμένες ευκαιρίες για κοινωνικοποίηση.
- ❧ Προβλήματα υγείας – ψυχικής υγείας.
- ❧ Περιορισμένη εκπροσώπηση στα όργανα λήψης αποφάσεων.

Δραστηριότητα 2

- ✧ Τώρα, καταγράψτε τα χαρακτηριστικά που έχουν τα άτομα που ανήκουν σε ευάλωτες ομάδες ως **εκπαιδευόμενοι**.
- ✧ Έπειτα, σκεφθείτε πώς αυτά τα χαρακτηριστικά μπορεί να αποτελέσουν επιπλέον εμπόδια στη μάθηση.

Χαρακτηριστικά των εκπαιδευόμενων ενηλίκων ως μελών ευάλωτης ομάδας.

- ❧ Χαμηλή αυτοπεποίθηση – αίσθημα απόρριψης
- ❧ Ελάχιστα κίνητρα μάθησης (κυρίως εξωτερικά).
- ❧ Βιολογικά – σωματικά εμπόδια (π.χ. μη διαγνωσμένα μαθησιακά προβλήματα, κόπωση, προβλήματα υγείας).
- ❧ Απουσία μαθησιακής κουλτούρας.
- ❧ Αδυναμία έκφρασης στον γραπτό και προφορικό λόγο (Παπαϊωάννου, 2014).

Πιθανά συναισθήματα του ενήλικα εκπαιδευόμενου ως μέλους μιας ευάλωτης ομάδας

- ☞ Φόβος για κριτική στάση από τα μέλη της ομάδας και τον εκπαιδευτή.
- ☞ Άγχος και κατάθλιψη.
- ☞ Αποξένωση και περιθωριοποίηση.
- ☞ Αρνητική αυτοεικόνα, χαμηλή αυτοεκτίμηση, συναισθήματα απαξίωσης.
- ☞ Παθητική ή επιθετική στάση που προκύπτει από τις προηγούμενες εμπειρίες στο σύστημα εκπαίδευσης, αλλά και από εμπειρίες που έχει με άλλους επίσημους οργανισμούς (π.χ. υπηρεσίες πρόνοιας).
- ☞ Απογοήτευση, αλλά και
- ☞ **ΕΛΠΙΔΑ & ΑΙΣΙΟΔΟΞΙΑ.**

Αρνητικοί παράγοντες που δυσχεραίνουν την ένταξη και παραμονή στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα

- ❧ Έλλειψη ευκαιριών εργοδότησης μετά την ολοκλήρωση του εκπαιδευτικού προγράμματος / κατάρτισης.
- ❧ Περιορισμένη πρόσβαση σε προγράμματα εκπαίδευσης και κατάρτισης για διάφορους -οργανωτικούς κυρίως- λόγους.
- ❧ Έλλειψη προγραμμάτων εκπαίδευσης που να καλύπτουν τις πραγματικές ανάγκες και ενδιαφέροντα των ευπαθών ομάδων.

Αρνητικοί παράγοντες που δυσχεραίνουν την ένταξη και παραμονή στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα

- ❧ Έλλειψη συνέχειας των εκπαιδευτικών προγραμμάτων ή άλλων υποστηρικτικών υπηρεσιών, οι οποίες χρηματοδοτούνται από τα ευρωπαϊκά ταμεία.
- ❧ Έλλειψη σύνδεσης των προγραμμάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης με ένα δίκτυο ψυχο-κοινωνικών υπηρεσιών.
- ❧ Έλλειψη υποστήριξης από το οικογενειακό περιβάλλον (π.χ. φύλαξη παιδιών κ.λπ.).
- ❧ Αρνητικές ή εντελώς διαφορετικές εμπειρίες των κοινωνικά ευπαθών ομάδων από την προηγούμενη σχέση τους με το εκπαιδευτικό σύστημα, οι οποίες ενδέχεται να εκφραστούν στο πρόσωπο του εκπαιδευτή ή του φορέα εκπαίδευσης (Cross, 1981 στο Τσιμπουκλή & Φίλλιπς, 2010, 46-47)

Οι μετανάστες ως μέλη μιας ευάλωτης ομάδας

Εκπαιδευτής ενηλίκων που διδάσκει ελληνικά σε μια ομάδα μεταναστών, αναφέρει:

«...κάθε φορά που έμπαινα στην τάξη όλη η ομάδα σηκωνόταν όρθια να με υποδεχτεί ...όταν τους ζήτησαν να χωριστούν σε ομάδες στην αρχή δυσκολεύτηκαν πολύ ...οι άντρες δεν ήθελαν να κάνουν ομάδα με τις γυναίκες... (Τσιμποκλή – Φίλλιπς, 2010, 47).

Δραστηριότητα 3:

Μπορείτε να σκεφθείτε παρόμοιες εμπειρίες που είχατε με αυτή την ομάδα εκπαιδευομένων;

Επιπρόσθετα χαρακτηριστικά των μεταναστών ως μελών ευάλωτης ομάδας

- ❧ Έλλειψη κατοικίας και ειδών πρώτης ανάγκης.
- ❧ Χρονοβόρα και συχνά δαπανηρή διαδικασία νομιμοποίησης.
- ❧ Ανεργία και αδυναμία στην πρόσβαση εργασίας.
- ❧ Έλλειψη επαγγελματικής κατάρτισης ή τυπικών προσόντων προσαρμοσμένων στην αγορά εργασίας της χώρας υποδοχής.
- ❧ Αδυναμία επικοινωνίας με το περιβάλλον, λόγω του διαφορετικού λεξιλογίου και κώδικα επικοινωνίας.

Καθώς και:

- ❧ Η απώλεια αγαπημένων προσώπων ή ο χωρισμός από την οικογένεια.
- ❧ Η κοινωνική απομόνωση.
- ❧ Η απότομη, και κατά κανόνα αρνητική, αλλαγή του βιοτικού επιπέδου.
- ❧ Το πολιτισμικό σοκ.
- ❧ Η βεβιασμένη «μοντερνοποίηση».
- ❧ Η αβεβαιότητα για το μέλλον (Σκλάβου, 2001 & 2005 στο Κοτζαμάνη, Λαφαζάνη, & Σκλάβου, 2008, 46-47).

Ο ρόλος του εκπαιδευτή

- ✧ Πολλές φορές ο εκπαιδευτής καλείται να υιοθετήσει και άλλους ρόλους, ειδικά με εκπαιδευόμενους που ανήκουν σε ευάλωτες ομάδες, όπως αυτών του **συμβούλου**, του **εμπυχωτή** αλλά και του **διαμεσολαβητή** με άλλες υποστηρικτικές υπηρεσίες.
- ✧ Ταυτόχρονα, ο εκπαιδευτής χρειάζεται να διαθέτει **αυτογνωσία** για να αντιλαμβάνεται και να διαχειρίζεται πιθανά στερεότυπα και προκαταλήψεις που αφορούν στις ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού.

Για παράδειγμα:

- ☞ Απαντήστε κατά πόσο συμφωνείτε ή διαφωνείτε με τις ακόλουθες δηλώσεις:
 - ☞ Τα άτομα που λαμβάνουν δημόσιο βοήθημα είναι εκ φύσεως τους τεμπέληδες.
 - ☞ Τα άτομα-χρήστες ουσιών θα πρέπει να φυλακίζονται.
 - ☞ Οι έφηβες μητέρες δεν μπορούν να μεγαλώσουν σωστά τα παιδιά τους.
 - ☞ Οι αλλοδαποί ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για την ανεργία που υπάρχει.
 - ☞ Τα άτομα με σοβαρές ψυχικές διαταραχές είναι επικίνδυνα.
 - ☞ Οι αλλοδαποί εκμεταλλεύονται το σύστημα πρόνοιας.
 - ☞ Οι γυναίκες-θύματα κακοποίησης είναι υπεύθυνες, ως έναν βαθμό, για την κακοποίησή τους.
 - ☞ Οι νέοι με παραβατικές συμπεριφορές, σχεδόν πάντα, καταλήγουν εγκληματίες στην ενήλικη ζωή τους.

Δραστηριότητα 4

- ❧ Ποιες παραδοχές είχατε για την ομάδα-στόχο (μετανάστες), προτού τους γνωρίσετε;
- ❧ Έχουν αλλάξει αυτές οι παραδοχές ή όχι;

Η έννοια της ενδυνάμωσης

«Εκείνες οι διαδικασίες που θα βοηθήσουν τα άτομα να συνειδητοποιήσουν τις δυνατότητες και τα περιθώρια δράσης τους, με βάση τα δεδομένα του κοινωνικού τους πλαισίου, και να κινητοποιηθούν ως προς την κοινωνική και επαγγελματική τους ένταξη ή επανένταξη» (Ταλιαδώρου, 2008)

Βασικές έννοιες στην ενδυνάμωση

- ❧ Οπτική δυνάμεων – εσωτερικές & εξωτερικές δυνάμεις, εντοπισμός, καλλιέργεια και αξιοποίηση.
- ❧ Ιδιαίτερα σημαντικά συστατικά αποτελούν: η πρόσβαση ατόμων & ομάδων στην πληροφόρηση και η συμμετοχή σε αποφάσεις και δράσεις που τους αφορούν (συν-παραγωγοί, να ασκούν έλεγχο πάνω στις αποφάσεις τους).
- ❧ Ανθεκτικότητα (resiliency).
- ❧ Ενίσχυση αυτοπεποίθησης – αυτοεκτίμησης, αυτοεπίγνωσης.
- ❧ Απόκτηση ελέγχου στη ζωή και στις περιστάσεις της.

Παράμετροι:	Παθολογικό	Οπτική Δυνάμεων
«Ειδικός»	Ο επαγγελματίας	Το άτομο, η οικογένεια, η ομάδα.
Η εκτίμηση της κατάστασης βασίζεται:	Στην ερμηνεία της από τον επαγγελματία.	Στις απόψεις του ίδιου του ατόμου. Οι παρεμβάσεις βασίζονται στην αυτοδιάθεση του ατόμου.
Επίκεντρο της εργασίας θεωρείται:	Το θεραπευτικό πλάνο που θέτει ο επαγγελματίας.	Το αίτημα, η οπτική, οι προτεραιότητες του ατόμου.
Πηγές εργασίας:	Οι γνώσεις και οι δεξιότητες του επαγγελματία.	Οι δυνατότητες, ικανότητες, εμπειρίες των ατόμων.
Η σχέση	Ειδικού - Ασθενή	Βασισμένη στη συμμαχία.

Δραστηριότητα 5

☞ Βάσει του πίνακα της προηγούμενης διαφάνειας, δημιουργήστε ένα μοντέλο Εκπαίδευσης βασισμένο στις δυνάμεις των ενήλικων εκπαιδευομένων.

☞ Διαβάστε:

Lopez, J.S., & Louis, M.C. (2009). The principles of strengths based education. *Journal of College & Character*, vol. x, no.4.

<http://www.rollins.edu/teaching-summit/documents/principlesofstrengthbasededucation.pdf>

Η Εκπαίδευση ως μέσο ενδυνάμωσης ευάλωτων ομάδων

- ☞ Τους καθιστά ικανούς να επικοινωνούν με τον γηγενή πληθυσμό.
- ☞ Ενισχύει τις πιθανότητες εξεύρεσης εργασίας.
- ☞ Συμβάλλει στην κοινωνικοποίηση και στη συμμετοχή τους στα κοινά, στην κοινότητα και σε άλλες οργανωμένες δραστηριότητες.
- ☞ Διασφαλίζει καλύτερη πρόσβαση σε υπηρεσίες και αγαθά.
- ☞ Αυξάνει τις πιθανότητες ολοκλήρωσης του σχολείου ή/και ένταξής τους στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση.
- ☞ Ενισχύει την αυτοεκτίμηση και αυτοπεποίθησή τους.
- ☞ Προωθεί τον οικογενειακό αλφαριθμητισμό (family literacy).

Κοινωνικός αποκλεισμός

«η διαδικασία μέσω της οποίας συγκεκριμένα άτομα περιθωριοποιούνται και εμποδίζονται από την πλήρη συμμετοχή τους στην κοινωνία λόγω της φτώχειας, ή της έλλειψης βασικών ικανοτήτων και πρόσβασης σε ευκαιρίες διά βίου μάθησης, ή ως αποτέλεσμα διακρίσεων. Αυτό τους απομακρύνει από την αγορά εργασίας, από εισοδηματικές πηγές και ευκαιρίες εκπαίδευσης, καθώς και από τη συμμετοχή τους σε κοινωνικά και κοινοτικά δίκτυα και δραστηριότητες. Έχουν περιορισμένη πρόσβαση σε όργανα και διαδικασίες λήψης αποφάσεων οδηγώντας τους σε αίσθημα αδυναμίας και καθιστώντας τους αδύνατους στο να καθορίζουν τις αποφάσεις που επηρεάζουν τη ζωή τους»

(Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία, 2010, 7)

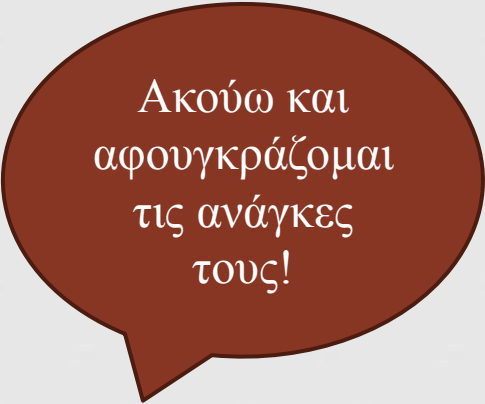
1. Συμβόλαιο κατά την έναρξη της ομάδας

☞ Χρήση ερωτηματολογίου κατά την έναρξη της εκπαιδευτικής ομάδας:

☞ Περιεχόμενο, π.χ. συγκεκριμένες ανάγκες για δεξιότητες – χρήση της ελληνικής γλώσσας, όπως επικοινωνία με έναν γιατρό κ.ά.

☞ Προτιμότερες μέθοδοι διδασκαλίας.

Ακούω και
αφουγκράζομαι
τις ανάγκες
τους!

Αντικειμενικές και υποκειμενικές ανάγκες των εκπαιδευομένων (Anvarmaet & Gysen; 2006).

Αντικειμενικές ανάγκες

- Καθορίζονται από τους εκπαιδευτές, όπως οι ίδιοι τις αντιλαμβάνονται, βάσει της εμπειρίας τους αλλά και τα χαρακτηριστικά της ομάδας των εκπαιδευομένων (π.χ. εκμάθηση Ελληνικής για πρόσβαση στην εργασία).

Υποκειμενικές ανάγκες

- Βασίζονται στις ανάγκες που εκφράζουν οι ίδιοι οι εκπαιδευόμενοι (π.χ. να επικοινωνώ με το σχολείο του παιδιού μου κ.ά.).

2. Ημιτελείς προτάσεις (Rotter)

- ☞ Μου αρέσει.....
- ☞ Η πιο ευτυχισμένη μου στιγμή
- ☞ Αισθάνομαι.....
- ☞ Μια δυσκολία που αντιμετώπισα στη ζωή μου...
- ☞ Κατάφερα να αντεπεξέλθω...
- ☞ Στον εαυτό μου, μου αρέσει...
- ☞ Είμαι καλός/ή στο...
- ☞ Μία ιδιότητά μου που οι άλλοι...

3. Τα αρχικά του ονόματός μου (Ταλιαδώρου, 2008,13)

☞ Ζητάς από τα άτομα στην ομάδα να γράψουν δύο θετικά επίθετα που τους χαρακτηρίζουν – π.χ.:

«Είμαι ο Μουσταφά Τζαμάλ και είμαι μετριόφρων και τίμιος»

ή

Μητέρα

Αμερόληπτη

Ρεαλίστρια

Ικανή

Ανεξάρτητη

4. Ενδιαφέρον για τη δική τους ιστορία και κουλτούρα

- ☞ Αυτοβιογραφία (π.χ. μπορεί να είναι και μέσω της ζωγραφικής, αυτο-πορτρέτο) ως μέσο ενδυνάμωσης.
- ☞ Παρουσίαση μίας πτυχής της κουλτούρας τους (π.χ. μια μέρα θα ετοιμάσουν και θα παρουσιάσουν ένα παραδοσιακό γλυκό).

5. Το μετάλλιο ή η διαφήμιση

Μετάλλιο:

- ☞ Φτιάξτε από χαρτί ένα μετάλλιο για τον εαυτό σας για κάτι που πιστεύετε ότι αξίζετε πραγματικά.
- ☞ Ζωγραφίστε το και κινηθείτε στον χώρο.
- ☞ Επιλέξτε ένα μετάλλιο – ζωγραφιά κάποιου άλλου μέλους της ομάδας και πείτε μας ποιο νομίζετε ότι είναι το επίτευγμά του.

{Μπορείτε να βρείτε διάφορες εμπνευστικές ασκήσεις για ομάδες στο: *Αρχοντάκη Ζάννα & Φιλίππου Δάφνη. 205 βιοματικές ασκήσεις για εμπύχωση ομάδων. Εκδ. Καστανιώτη*}

Δραστηριότητα 6

∞ Προσδοκίες αλλοδαπών από τον εκπαιδευτή:

∞ Φανταστείτε ότι όλοι αύριο μεταναστεύετε στην Κίνα και ξεκινάτε μαθήματα εκμάθησης της κινέζικης γλώσσας.

∞ Καταγράψτε 5 ιδιότητες που θα θέλατε να διαθέτει ο εκπαιδευτής σας.

Ιδιότητες εκπαιδευτών

Μέσα από την έρευνα (Σκλάβου, 2005), οι 17 ερωτώμενοι απάντησαν:

- ✧ Υπομονή
- ✧ Σεβασμός
- ✧ Κατανόηση των αναγκών και του ρυθμού μάθησής τους.
- ✧ Έμφαση στη βιωματική μάθηση.
- ✧ Καλή γνώση του αντικειμένου.

Ενσυναίσθηση

☞ Ο Carl Rogers, ο οποίος διαμόρφωσε την προσωποκεντρική προσέγγιση, αναφέρει τρεις στάσεις συμπεριφοράς, τις οποίες πρέπει να διαθέτει ο θεραπευτής-σύμβουλος, για να μπορεί να εισέρχεται στον υποκειμενικό κόσμο του πελάτη του: **αυθεντικότητα, άνευ όρων αποδοχή και ενσυναίσθηση**

(Αθανασίου, Μπαλντούκας & Παναούρα, 2014)

Ορισμός της ενσυναίσθησης

«Να αντιλαμβάνεται κανείς το εσωτερικό πλαίσιο αναφοράς κάποιου άλλου με ακρίβεια, με τα συναισθηματικά στοιχεία και νοήματα που ενυπάρχουν σε αυτό, σαν να ήταν εκείνος ο άλλος άνθρωπος, χωρίς όμως να χάνεται το 'σαν'»

(Rogers, 1959 στο Μαλικιώση-Λοΐζου, 2001,110)

Ο εκπαιδευτής έχει ενσυναίσθηση, όταν:

- ☞ Μπαίνει στη θέση του άλλου, δηλαδή έχει ακριβή αντίληψη του τι βιώνει ο άλλος και τι σημασία έχει γι' αυτόν το βίωμά του, παραμερίζοντας τις δικές του αντιλήψεις και στάσεις.
- ☞ Ακούει ενεργητικά, χωρίς να κατευθύνει.
- ☞ Εμπλέκεται συναισθηματικά στην εμπειρία του άλλου, χωρίς να ταυτίζεται μαζί του.

Να βάλετε σε κύκλο την πιο σωστή χρήση της ενσυναίσθησης, στη δήλωση που ακολουθεί:

«Δεν αντέχω άλλο. Δεν ξέρω, εάν μπορώ να συνεχίσω τα μαθήματα. Νοιώθω μεγάλη πίεση. Ίσως, ήταν λάθος να πιστέψω ότι μπορώ να τα βγάλω πέρα».

A. Καταλαβαίνω απολύτως τι νιώθεις.

B. Είμαι σίγουρος/η ότι όλοι αισθάνονται όπως εσύ.

Γ. Μα έφτασες τόσο μακριά. Είναι κρίμα να τα παρατήσεις τώρα.

Δ. Η ζωή είναι δύσκολη, αλλά όταν θες κάτι πολύ, χρειάζεται κόπος για να το αποκτήσεις.

Ε. Αισθάνεσαι ότι έχεις αναλάβει πολύ περισσότερα από όσα μπορείς.

Αναφορές

- Αθανασίου, Α., Μπαλντούκας, Α., & Παναούρα, Ρ. (2014). *Εγχειρίδιο προς εκπαιδευτές ενηλίκων. Βασικές αρχές διδασκαλίας ενηλίκων που ανήκουν σε ευάλωτες ομάδες*. Εκδ. Πανεπιστήμιο Frederik.
- Avermaet, V.P., & Gysen, S. (n.d). *Language learning, teaching, and assessment and the integration of adult immigrants. The importance of needs analysis*. www.coe.int/t/dg4/linguistic/source/piet_migr_needsfull_en.doc
- Eurostat. (2010). *Combating poverty and social exclusion. A statistical portrait of the European Union*,
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-EP-09-001/EN/KS-EP-09-001-EN.PDF
- Κόκκος, Α. (2005). *Εκπαίδευση Ενηλίκων: Ανιχνεύοντας το πεδίο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κοτζαμάνη, Α., Λαφαζάνης, Γ., & Σκλάβου, Κ. (2008). Συμβουλευτική προσφύγων, παλιννοστούντων, μεταναστών και αιτούντων ασύλου. Έργο «Κέντρα Εκπαίδευσης Ενηλίκων ΙΙ», το οποίο εντάσσεται στο Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. ΙΙ του ΥΠ.Ε.Π.Θ., Μέτρο 1.1. Ενέργεια 1.1.2.Β. και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Κ.Τ.).

Αναφορές

- Μαλικιώση-Λοΐζου, Μ. (2001). *Η συμβουλευτική ψυχολογία στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παπαϊωάννου, Ε. (2014). *Η Ενδυνάμωση ευάλωτων ενηλίκων μέσα από την εκπαίδευση*. «Εκπαίδευση των Εκπαιδευτών Ενηλίκων που διδάσκουν σε ευάλωτες ομάδες πληθυσμού». Αναθεωρημένο Ευρωπαϊκό Θεματολόγιο για την Εκπαίδευση Ενηλίκων (ΑΕΘΕΕ) 2012-2014, http://www.moec.gov.cy/aethee/omadiki_mathisi/fev_2014/6_endynamosi_evaloton_enilikon_eleni_papaiouannou.pdf
- Ταλιαδώρου, Α. (2008). *Ενεργή εμπλοκή και ενδυνάμωση των ευαίσθητων κοινωνικά ομάδων. Οδηγός καλών πρακτικών*. Εθνικό Θεματικό Δίκτυο «Καινοτόμες Διαδικασίες Προώθησης στην Απασχόληση».
- Τσιμπουκλή, Α., & Φίλλιπς, Ν. (2010). Εκπαίδευση εκπαιδευτών ενηλίκων. Διεργασία ομάδας – εκπαίδευση και υποστήριξη κοινωνικά ευπαθών ομάδων (2^η διδακτική ενότητα). <http://www.scribd.com/doc/191696512/ENOTHTA-2>